

De Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht

Een adellijk distinctie-instrument in de Republiek der Verenigde Nederlanden gedurende de achttiende eeuw

Renger de Bruin

‘Vier adelyke quartieren, als twee van ’s vaders ende twee van ’s moeder zyde’ moest een edelman in de achttiende eeuw kunnen overleggen om toegelaten te worden tot de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht.¹ Kwartieren, ‘dewelke notoir en kennelyk met bastaardye’ besmet waren, telden daarbij niet mee.² De Balije van Utrecht, voortzetting van een oude kruisridderorde, was daarmee een van de bastions waarin de oude adel zich kon verdedigen tegen de aristocratische pretenties van stedelijke regenten en nieuwe rijken, die kastelen, buitenplaatsen en ambachtsheerlijkheden aankochten om daarmee een positie te bereiken die voordien slechts aan de adel was voorbehouden. Ook een andere vorm van *upgrading* door deze niet-adellijke elites, het voeren van buitenlandse adeltitels als die van des Heiligen Rooms Rijksbaron, werd door de statuten van de Duitse Orde ondervangen: kandidaten uit families die door ‘vreemde princen en potentaten genobileert’ waren, vielen buiten de termen.³

Met deze strenge eisen was de ridderorde een strikt adellijk distinctie-instrument. In dit artikel wil ik uiteenzetten hoe deze organisatie uit een kruisridderorde ontstaan is, hoe deze in de Republiek functioneerde en hoe deze zich vanaf het midden van de achttiende eeuw zelfs wist te versterken. De studie maakt deel uit van een breder

¹ De Ridderlijke Duitse Orde werd in de achttiende eeuw met ‘sch’ gespeld, een spelling die in het eigen gebruik bij alle spellingshervormingen gehandhaafd is. Ook momenteel hanteert de instelling deze spelling, onder andere op de website (www.ridderlijkeduitscheorde.nl). In de historische literatuur wordt evenwel de gebruikelijke spelling ‘Duitse’ gebruikt. Deze lijn is ook in dit artikel gevolgd.

² Archief Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht (ARDOU), inv.nr. 8, Afschriften van resolutiën van de D.O. Balije van Utrecht aangaande het vaststellen van enige statuten ordonnantiën en artikelen deze balije betreffende (1608-1805) I omslag; inv.nr. 11, Resolutiën van de landcommanderij van Utrecht (1561-1827), deel 3, fol. 64.

³ ARDOU inv.nr. 8; inv.nr. 11-3, fol. 64. Voor het verkrijgen van buitenlandse titels door niet-edellieden, zie: Yme Kuiper, ‘Adel in Nederland’, in: Els Ketelaar-de Vries Reilingh en Yme Kuiper, ed., *Edel voor Adel* (’s-Gravenhage, 2000) 83; Rob van der Laarse, ‘Virtus en distinctie: de ridders van de Republiek’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XIV (2007) 29.

onderzoek naar de Duitse Orde in de achttiende en vroege negentiende eeuw. In dit artikel wil ik resultaten van de eerste onderzoeksfase presenteren.

Erfenis van de kruistochten

De Duitse Orde ontstond tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192), die onder leiding van keizer Frederik Barbarossa werd ondernomen om Jeruzalem te heroveren. De stad was een kleine eeuw eerder tijdens de Eerste Kruistocht ingenomen, maar weer verloren gegaan. Bij de strijd in het Heilige Land speelden twee geestelijke ridderordes, de tempeliers en de johannieters, een steeds belangrijker rol. De leden waren *monachus et miles*, monnik en ridder; zij hadden de klassieke geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid afgelegd, maar namen wel deel aan de strijd. Naast ridders kenden de orden ook priesters en dienstbroeders. Hun activiteiten financierden zij uit schenkingen, die uiteindelijk in een enorm bezit in Europa resulteerden. Het zwaartepunt van dit bezit en het ledenbestand lag in de Romaanstalige landen, met name in Frankrijk. Met de Derde Kruistocht, die vooral een Duits initiatief was, ontstond behoefte aan een geestelijke ridderorde die op het Duitse Rijk was georiënteerd. Deze Duitse Orde was, net als de johannieters, gericht op zowel het verplegen van zieken en gewonden als op de gewapende strijd. Het precieze oprichtingsmoment is niet helemaal duidelijk, maar in ieder geval kwam er in 1199 pauselijke erkenning.⁴

De strijd om het Heilige Land was uiteindelijk een hopeloze onderneming en al spoedig zocht de nieuwe orde doelen met betere perspectieven. De monastieke ridders gingen nog niet gekerstende volkeren in Oost-Europa bestrijden, eerst in Zevenburgen en vervolgens aan de Oostzee. De strijd in het Baltische gebied was een enorm succes en leidde tot de oprichting van twee zelfstandige ordedaten, Pruisen en Lijfland. Na de val van de laatste kruisvaardersburcht, de stad Acco, in 1291 concentreerde de Duitse Orde zich op het Oostzeegebied. Evenals de twee andere geestelijke ridderorden financierde de Duitse Orde de doelstellingen via schenkingen, die soms dienden om een kruistochtgelofte af te kopen. De aflaatgedachte speelde hier een belangrijke rol.⁵ Het snel groeiende bezit van de orde lag hoofdzakelijk, zij het niet uitsluitend, binnen het Duitse Rijk. Het werd georganiseerd in afdelingen, balijen genaamd, geleid door landcommandeurs, die elk een kapittel van commandeurs voorzaten. Deze commandeurs stonden aan het hoofd van een huis of commanderij, waarin vaak een leefgemeenschap van ridders en priesters was gevestigd. De commanderijen exploiteerden de bezittingen en stonden de overschotten af aan de landcommandeur. De uiteindelijk twaalf balijen in het Rijk stonden onder gezag van de Duitsmeester

4 Voor de discussie over de oorsprong van de Duitse Orde, zie: Hartmut Boockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapittel aus seiner Geschichte* (3^e druk; München, 1989) 21-25; Gerard Müller, *Jerusalem oder Akkon? Über den Anfang des Deutschen Ordens nach dem gegenwärtigen Stand der Forschung* (2de druk; Bad Münstereifel, 1989); Udo Arnold, 'Mittelmeerraum und Deutsches Reich bis 1525', in: U. Arnold, ed., *800 Jahre Deutscher Orden. Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums in Zusammenarbeit mit der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens* (Gütersloh-München, 1990) 1; Klaus Militzer, *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190-1309* (Marburg, 1999) 7-29; Udo Arnold, *Deutscher Orden 1190-2000. Ein Führer durch das Deutschordensmuseum in Bad Mergentheim* (Bad Mergentheim, 2004) 14-18.

5 Boockmann, *Der Deutsche Orden*, 35-37; Axel Ehlers, *Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter* (Marburg, 2007) 9-13.

De Statenkamer met rechts het ridderschapshuis aan het Janskerkhof te Utrecht tijdens de afkondiging van het nieuwe regeringsreglement in 1674 (paneel; 1674; coll. Centraal Museum, Utrecht, foto CMU/ Ernst Moritz)

(*Deutschmeister*), de belangrijkste man na de grootmeester (*Hochmeister*), die sinds 1309 resideerde op de Marienburg in Pruisen.

De landcommandeurs stuurden in elk geval tot 1291 een deel van hun overschotten door naar het centrale hoofdkwartier. Bovendien steunden orderidders uit het hele Rijk samen met wereldlijke ridders de militaire campagnes aan de Oostzee, waar de daar permanent wonende ridders de veroverde territoria bevolkten met immigranten uit het Rijk. Wat er nog van de oorspronkelijke bevolking over was, kerstenden en germaniseerden ze. Om voor opname in de orde in aanmerking te komen moesten de ridderbroeders jong en gezond zijn. Adellijke afkomst werd steeds belangrijker, maar voor het rekruteren van strijders aan de Oostzee werd in de beginjaren niet zo nauw gekeken.⁶

⁶ Klaus Militzer, 'Die Aufnahme von Ritterbrüdern in den Deutschen Orden. Ausbildungsstand und Aufnahmevoraussetzungen', in: Zenon Hubert Nowak, ed., *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter* (Torun, 1991) 11-12.

Tot de ridders die in de Baltische wouden voor het geloof strenden, behoorden ook inwoners van de Noordelijke Nederlanden. Ook daar was al in de eerste decennia na de oprichting van de Duitse Orde bezit verworven. De eerste Nederlandse commanderij werd in 1218 bij Dieren gesticht als onderdeel van de Balije Koblenz. In 1220 ontstond in de Zuidelijke Nederlanden het Duitse Huis van Alden Biesen, dat weldra de hoofdzetel van een balije werd. De landcommandeur van deze balije werd *magister partium inferiorum*, meester der Nederlanden genoemd.⁷ Vanuit Alden Biesen werd een commanderij in Utrecht gevestigd op een van de stukken land net buiten de stad die ridder Sweder van Dingende en zijn vrouw Beatrijs in 1231 hadden geschonken. Aanvankelijk viel Utrecht onder Alden Biesen, maar na een eeuw ontstond een zelfstandige balije. De commanderijen die verspreid lagen over de Noordelijke Nederlanden vielen onder de Utrechtse landcommandeur. Nadat het oorspronkelijke Duitse Huis in 1345 tijdens een beleg was verwoest, bood de bisschop van Utrecht grond voor de bouw van een nieuwe landcommanderij binnen de stadsmuren aan.⁸ Hier bleef de orde eeuwenlang gevestigd en hij is in 1995 hiernaar teruggekeerd.

De leefgemeenschappen van de Duitse Orde, waarvan de landcommanderij steeds de grootste was, bestonden zoals gezegd uit ridderbroeders en priesterbroeders, soms aangevuld met aan de orde verbonden vrouwen, halfzusters genaamd. Verder konden in de commanderijen oudere broeders leven, die na de dood van hun vrouw waren ingetreden. In toenemende mate kreeg de orde een functie als ‘Spital des deutschen Adels’.⁹ Zowel jongere zoons als bejaarde edellieden konden hier een verzorgd leven leiden. De gemeenschappen werden ondersteund door betaald personeel. De ridderbroeders waren meestal van adel, terwijl de priesterbroeders grotendeels afkomstig waren uit kringen van stadsburgers.¹⁰ De steeds hogere status van de ridderbroeders uitte zich in een toenemend belang van adellijke afstamming, niet alleen in mannelijke maar ook in vrouwelijke lijn.

De weg naar zelfstandigheid

De Balije van Utrecht kwam in de loop van de vijftiende eeuw losser te staan van het centrale verband. Na de nederlaag van het ordeleger bij Tannenberg in 1410 verzwakte het gezag van de grootmeester. De bereidheid tot afdracht liep terug. De Balije van Utrecht nam daar met enkele andere balijen in het westen van het Duitse Rijk het voortouw in. Nadat in 1525 de toenmalige grootmeester, Albrecht van Brandenburg, zijn ambt had neergelegd en het kerngebied van de orde in Pruisen tot een eigen her-

⁷ U. Arnold e.a., *Ridders en priesters. Acht eeuwen Duitse Orde in Noordwest-Europa* (Alden Biesen, 1992) 57; Martin de Bruijn, Gerard Pauw en Luit van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht* (Utrecht, 2000) 7.

⁸ Bart Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Utrecht, 1995) 6.

⁹ Arnold, ‘Mittelmeerraum’, 5; Boockmann, *Der Deutsche Orden*, 195; U. Arnold, ‘Der Deutsche Orden und die Gegenreformation’, in: J. Mertens, ed., “*Met desen crude est guet stoven.*” *Biesense opstellen opgedragen aan Gilbert van Houtven. Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de Balije Biesen* (Bilzen, 2006), VIII, 66; U. Arnold, ‘Die Entwicklung des Deutschen Ordens zur Adelkorporation’, in: Mertens, ed., “*Met desen crude*”, 143-148.

¹⁰ Rombert Stapel, ‘*Onder dese riddersen zijn oec papen.*’ *Een prosopografische studie naar het functioneren van de priesterbroeders van de Duitse Orde in de balije Utrecht, 1350-1600* (doctoraalscriptie; Universiteit Leiden, 2007) 40-48.

togdom onder Pools oppergezag had gemaakt, nam Utrecht verder afstand van de Duitsmeester, die voortaan het grootmeesterschap waarnam. Dit proces werd bevorderd door de beslissing van keizer Karel V, tot wiens gebieden vanaf 1543 alle commanderijen van de Balije van Utrecht behoorden, om de Nederlanden in een aparte Bourgondische Kreits lossen van het rijk te maken.

De Opstand tegen Karels zoon Filips II isoleerde de Utrechtse ridders van de landsheer, die als soeverein van de balije optrad, en vergrootte de afstand tot de Duitsmeester-grootmeester verder.¹¹ Na de afzwering van Filips II als landsheer in 1581 traden de Staten van Utrecht als soeverein op. Landcommandeur Jacob Taets van Amerongen (1542-1612) probeerde tegen de stroom in de band met de centrale orde op de burcht Mergentheim in stand te houden. Als overtuigd katholiek ging hij de protestantisering van de balije tegen. Om de band met het verleden te onderstrepen liet hij een portrettenserie van alle landcommandeurs maken, met hemzelf aan het eind van de reeks, die daarna is voortgezet.¹² De trouw van de Utrechtse balijeridders aan de grootmeester, die tot het Huis Habsburg behoorde en daarmee in de oorlog die de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden om haar voortbestaan voerde aan de andere kant stond, was een potentieel veiligheidsrisico. Het sluiten van het Twaalfjarig Bestand in 1609 haalde de scherpste daarvan tijdelijk weg, maar de naderende hervatting van de strijd en de directe betrokkenheid van de Duitse staten na het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in 1618 maakten het probleem groter dan ooit. De Staten namen daarom maatregelen om de Balije van Utrecht vast in het eigen kamp te krijgen. Met het aantreden van Hendrik Casimir I (1612-1640) van Nassau als landcommandeur in 1620 was een protestantse en loyale leiding verzekerd. Er waren echter nog steeds katholieke leden. De band met de grootmeester in Mergentheim was formeel nog niet verbroken. Bovendien waren de ridders nog steeds gebonden aan de celibaatgelofte. Dat veranderde in de jaren 1637-1640, toen de Staten van Utrecht aan de leden van het Utrechtse kapittel toestemming gaven om te trouwen.¹³ Dit hield breken met Mergentheim in. De Utrechtse zetel bleef daar symbolisch leeg, in afwachting van de dag dat de afvallige ridders van hun dwaalwegen zouden terugkomen. Ondanks pogingen van beide zijden om tot een hereniging te komen, tot in 1805 toe, zou de stoel leeg blijven.¹⁴

De Balije van Utrecht ontwikkelde zich tot een seculiere adelsorganisatie in de Republiek. De loyaliteit aan het politieke bestel werd in de eerste plaats gegarandeerd door de persoon van de landcommandeur. Drie Friese stadhouders bekleedden deze post in de zeventiende eeuw: na Hendrik Casimir I zijn broer Willem Frederik (1613-1664) en met een tussenpauze diens zoon Hendrik Casimir II (1657-1696). Onder de

¹¹ Deze zal in de rest van dit artikel als grootmeester worden aangeduid.

¹² Daantje Meeuwissen, 'Faithful to Tradition. The Function of the Portrait Series of the Land Commanders of the Teutonic Order, Utrecht Bailiwick', in: Joannes A. Mol, Klaus Millitzer en Helen J. Nicholson, ed., *The Military Orders and the Reformation. Choices, State building and the Weight of Tradition* (Hilversum, 2006) 237-268.

¹³ J.J. de Geer tot Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balie van Utrecht sedert 1581* ('s-Gravenhage, 1871), I, cxiii; Hedde Biesma, *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht* (Utrecht, 1999) 32; J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde. Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden* (Utrecht-Alden Biesen, 1988) 44.

¹⁴ De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije*, 44; Arnold, *Deutscher Orden 1190-2000*, 79.

commandeurs bevonden zich inmiddels geen katholieken meer. Als leden van de provinciale ridderschappen of als officieren in het leger waren zij door en door verbonden met het staatsbestel van de Republiek.

Adel in de verdediging¹⁵

Het kapittel van de nu zelfstandige Balije van Utrecht bestond vrijwel geheel uit inheemse riddermatige edellieden. Daarmee heeft de instelling een plaats in de Nederlandse adelgeschiedenis. Dat de rol van de adel in de Republiek aanzienlijk groter is geweest dan in het traditionele beeld van een burgerlijke samenleving is uit het onderzoek van de laatste decennia wel duidelijk geworden.¹⁶ Dat geldt zowel voor de positie van de ridderschappen in de provinciale Statenvergaderingen als voor de rol van edelen in het lokale bestuur op het platteland, voortvloeiend uit de heerlijke rechten.

De relatief sterke positie van de adel geldt vooral voor de begintijd van de Republiek. Daarna begon deze al snel te eroderen. Zo was de staatsgreep van stadhouder Maurits met de afdanking van de waardgelders in 1618 een zware slag voor de Utrechtse edelen. Zij verloren hun dominantie in de Staten en moesten zich op hun eigen segment, de ridderschap, terugtrekken. Maurits' broer en opvolger, Frederik Hendrik, steunde juist in sterke mate op de adel. In Utrecht was ridderschaplid Godard van Reede van Nederhorst (1588-1648) zijn vertrouweling en de sterke man in de Staten.¹⁷ Met het vacant laten van het stadhouderschap in de meeste provincies in 1650 verloor de adel een natuurlijke bondgenoot en trokken stedelijke patriciërs meer macht naar zich toe, met name in Holland en Utrecht.

Deze politieke machtsverschuiving verliep parallel aan de economische ontwikkelingen. Edellieden profiteerden veel minder van de opbloei dan de tot een regentenpatriciaat evoluerende Hollandse koopliedenklasse. De kooplieden-patricieërs vergaarden enorme rijkdommen in de belangrijkste handelsstromen: de Oostzeehandel en de handel op Azië. Edellieden genereerden hun inkomen uit politieke ambten, officiersgages en hun landgoederen, inkomensbronnen die in de eerste helft van de zeventiende eeuw stabiel bleven. Na 1650 ging die stabiliteit over in achteruitgang. De landbouw bracht veel minder op. Een langdurige landbouwcrisis (1650-1750) tastte met dalende voedselprijzen en uitbraken van veeziekten de solvabiliteit van boeren aan en daarmee hun vermogen tot het betalen van pachten.¹⁸ De adellijke landgoederen

¹⁵ Deze paragraaf en de eerste helft van de volgende paragraaf zijn gebaseerd op een in september 2007 door mij gehouden lezing op een congres van de Arbeitskreis für historische Kulturlandschaftsforschung in Mitteleuropa (ARKUM) te Utrecht. Deze bijdrage, 'Utrechter Patrizier und Bürger und als Gutsbesitzer, ein Aristokratisierungsprozeß', zal in het Duits verschijnen in de congresbundel. Een Nederlandstalige bewerking zal verschijnen in het *Jaarboek Oud-Utrecht* (2009).

¹⁶ J. Aalbers en M. Prak ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel, 1987); Hidde Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel (1600-1800)* (Groningen, 1981); Yme Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993); H.K.F. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (2de druk; Amsterdam, 1990); Van der Laarse, 'Virtus en distinctie', 7-36.

¹⁷ Dirk E.A. Faber en Renger E. de Bruin, 'Utrecht als Gegner des Münsteraner Friedensprozesses', in: Klaus Bußmann en Heinz Schilling, ed., *1648. Krieg und Frieden in Europa I, Politik, Religion, Recht und Gesellschaft* (Münster-Osnabrück, 1998) 413-422.

¹⁸ Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1800. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 262-263.

Afdanking van de waardgelders op de Neude te Utrecht door Prins Maurits in 1618 (doek; Pauwels van Hillegaert, 1620-1630; coll. Centraal Museum, Utrecht, foto CMU/ Ernst Moritz)

brachten daardoor minder op. Niet-adellijke landeigenaren werden natuurlijk ook getroffen door de opbrengstdaling, maar zij waren voor hun inkomen daarvan minder afhankelijk door de aanwezigheid van andere bronnen. De inkomsten van de adel werden echter ook op andere terreinen aangetast. Het sluiten van de Vrede van Munster in 1648 verminderde de grootte van het Staatse leger (en daarmee het aantal officiersposten) dramatisch. De veranderde politieke verhoudingen na 1650 verminderten de kans op lucratieve ambten. Aangezien het volhouden van een luxueuze levensstijl essentieel was voor het ophouden van de adellijke status, konden edellieden maar moeilijk de tering naar de nering zetten. De gevolgen waren soms dramatisch. De schuldenlast kon zo oplopen dat verkoop van goederen noodzakelijk was. Het ergste was wanneer het kasteel in de verkoop moest. Dan werd allereerst geprobeerd het goed in handen van andere edellieden te spelen.¹⁹

De verschuiving in macht en rijkdom van edelen naar patriciërs vertaalde zich in een meer aristocratische levensstijl van laatstgenoemden. Die namen vooral twee typerende elementen over: een hang naar luxe en het hebben van een huis buiten de stad. Het eerst en sterkst manifesteerde dit verschijnsel zich in Amsterdam, waar de nieuwe rijkdom geconcentreerd was. De rijke Amsterdammers lieten steeds luxueuzere huizen aan de grachten bouwen en vervolgens wilden zij net als de adel een groot

¹⁹ Sherrin Marshall, *The Dutch Gentry 1500-1650. Family, Faith and Fortune* (New York, 1987) 111.

huis buiten de stad: een bestaand kasteel of een nieuw te bouwen buitenplaats. Het verwerven van onroerend goed op het platteland werd voor kooplieden en patriciërs steeds eenvoudiger doordat de landbouwcrisis, waar de adel zo veel last van had, de grondprijzen deed dalen.²⁰ Als locatie was de Utrechtse Vechtstreek ideaal, op korte reistijd van Amsterdam.²¹ Een van de eersten die zich daar vestigde, was Johan Huydecoper (1600-1661). Hij liet bij Maarssen de buitenplaats Goudenstein aanleggen. Anderen volgden dit voorbeeld. Voor de Utrechtse adel was de opmars van de Amsterdamse *nouveaux riches* in hun gebied moeilijk te verteren. De Staten van Utrecht verzetten zich heftig tegen de grootschalige grondaankopen van Huydecoper en consorten en vooral tegen de pogingen ambachtsheerlijkheden te verwerven.²²

Dat laatste was zo erg omdat de heerlijke rechten en het bezitten van ridderhofsteden, die toegang gaven tot het Tweede Lid van de Staten van Utrecht, als het eigen terrein beschouwd werden. Edelen probeerden die goederen zo veel mogelijk binnen de familie te houden. Tot het midden van de zeventiende eeuw lukte dat redelijk. Van de 55 in de Utrechtse leenregisters beschreven goederen bleven er in de periode 1500-1650 32 in dezelfde familie.²³ Daarna veranderde dat en vaak lukte het zelfs niet meer om dergelijk bezit uit niet-adellijke handen te houden. De Franse invasie van 1672 vormde een ware ramp voor de adel in de bezette streken. Veel kastelen gingen in vlammen op. De puinhopen met de landerijen werden opgekocht door Hollandse patriciërs.

Grootgrondbezit en heerlijke rechten konden ook in niet-adellijke hand raken door de verkoop van tijdens de Opstand geconfisqueerd katholiek bezit. In de eerste decennia, met name tijdens het Twaalfjarig Bestand, vond grootschalige verkoop plaats en aan het begin van de achttiende eeuw volgde een nieuwe golf doordat de provincies uit financiële nood tot vervreemding overgingen. Zo verkochten de Staten van Utrecht na de Vrede van Utrecht heerlijke rechten in de provincie.

Naast economische en politieke redenen leidde ook een demografische factor tot de overgang van kastelen en heerlijkheden in niet-adellijke hand: het uitsterven van adelsgeslachten. Van de 35 families waartoe de ondertekenaars van het Compromis der Edelen in 1565 behoord hadden, waren er in 1650 nog negentien over.²⁴ Het proces ging daarna door, waarbij een hoog percentage ongehuwden en een hoge gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk, ook bij vrouwen, de kans op uitsterven vergrootten.²⁵ In Holland waren er aan het eind van de achttiende eeuw nog maar vijf van de dertig oude adelsgeslachten over en in Groningen vijf van de 45.²⁶ In Friesland was de reductie minder dramatisch: van 65 naar zestien.²⁷ In Overijssel waren er tegen

²⁰ Roel Mulder, 'Herfsttij der buitenplaatsen', *Jaarboekje Nifterlake* (2006) 43.

²¹ Konrad A. Ottenheim, 'Turm oder Portico? Die neuen Schlösser des Utrechter Adels im 17. Jahrhundert,' in: Stephen Hoppe, Matthias Müller en Norbert Nussbaum, ed., *Stil als Bedeutung. Stil als Bedeutung in der nordalpinen Renaissance. Wiederentdeckung einer methodischen nachbarschaft* (Regensburg, 2008) 250.

²² Ibidem, 251.

²³ Marshall, *The Dutch Gentry*, 93.

²⁴ Ibidem, 159.

²⁵ Ibidem, 36.

²⁶ Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 44-48; Feenstra, *Ommelander adel*, 112, 408-409.

²⁷ J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Wageningen, 1972) 346-347, 512; Kuiper, *Adel in Friesland*, 91-92.

het einde van de achttiende eeuw nog 21 adellijke geslachten.²⁸ Bij het kinderloos overlijden van een laatste telg was de kans groot dat het kasteel naar een niet-adellijke eigenaar ging.

Een mogelijkheid tot herstel van adellijk kapitaal was een huwelijk met een rijk meisje uit een ander milieu. Een dergelijk huwelijk was voor patricische families buitengewoon aantrekkelijk als middel om door te dringen tot de adellijke kringen en zo de aristocratiseringsambities te verwezenlijken. Voor de adellijke families was het een pijnlijke maar noodzakelijke concessie. Voorbeelden van dergelijke verbintenissen zijn te vinden bij de verarmde bastaardtakken van de Nassaus. Het meest gênant was de verbintenis van Hendrik Carel van Nassau La Lecq (1696-1781) met Adrienne Marguerite Huguetan (1701-1752), wier familie een dubieuze speculantenreputatie had. Het kwam hem op veel kritiek te staan, maar hij redde zo wel zijn ridderhofstad Beverweerd.²⁹ Ook in de landprovincies, waar de adel het machtigste was, kwamen huwelijken tussen edellieden en niet-adellijke vrouwen met veel geld voor. Zo trouwde de Veluwe edelman Lubbert Adolph Torck van Rosendael (1687-1758) in 1722 met de Amsterdamse Petronella Wilhelmina van Hoorn (1693-1764). Zij was niet van adel, maar wel viermaal zo rijk als hij.³⁰

Behoeftte aan distinctie

Door de aristocratiseringsambities van patriciaat en gezeten burgerij en de eigen economische problemen nam de behoefte toe om zich als adel te onderscheiden. Zoals gezegd hadden edellieden er juist om die reden steeds een luxueuze levensstijl op na gehouden. Zo'n levensstijl kon echter geïmiteerd worden door anderen. Waar die niet tegenop konden, was de adellijke afstamming. Edellieden onderstreepten graag hun superioriteit als leden van oude geslachten tegenover de nieuwe rijken. Zij lieten dat op allerlei manieren zien. Zo werd de moderne classicistische stijl, waarin de buitenplaatsen van de Amsterdammers aan de Vecht werden opgetrokken en die ook bij de adel populair geweest was, nu geheel door de Utrechtse edelen verlaten. Zij richtten zich op middeleeuwse architectuur om daarmee de oudheid van hun voorgeslacht te onderstrepen.³¹ Vooral torens waren geliefd. Hun middeleeuwse afstamming lieten edelen aan bezoekers zien in genealogieën, familiechronieken, wapenborden en portrettekenen. Patriciërs met aristocratische ambities huurden genealogen in om ook voor hen een indrukwekkende stamboom op te stellen, waarop de adel met minachting reageerde.

Passend bij de ridderlijke herkomst van de Nederlandse edelen was hun al genoemde dominantie in het leger. Hier konden zij de adellijke deugd moed tonen.³² Een

²⁸ J.C. Streng, 'Le métier du noble. De Overijsselse Ridderschap tussen 1622 en 1795', in: A.J. Mensema, J. Mooijweer en J.C. Streng, ed., *De Ridderschap van Overijssel. Le Métier du Noble* (Zwolle, 2000) 51.

²⁹ J. Aalbers, 'Geboorte en geld. Adel in Gelderland, Utrecht en Holland tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw', in: Aalbers en Prak, ed., *De bloem der natie*, 69.

³⁰ M.V.T. Tenten, 'De Gelderse elite in vogelvlucht 1550-1850', in: J.C. Bierens de Haan en R.E.O. Ekkart, ed., *Gelderse gezichten. Drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550-1850* (Zwolle, 2002) 24.

³¹ Ottenheim, 'Turm oder Portico?', 252; Ben Olde Meierink, 'Rijnhuizen', in: Ben Olde Meierink e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995) 393.

³² Jean Streng, 'De adel in de Republiek', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, X (2003) 92.

gesloten adelsbolwerk was het Staatse leger echter niet: in de eerste helft van de achttiende eeuw was zo'n 60% van de officieren van adel.³³ Waar de adel er wel in slaagde de niet-adellijke concurrentie buiten de deur te houden, was bij de ridderschappen. Die bleven gesloten voor mannen zonder adellijke afstamming. Pogingen in die richting mislukten jammerlijk. Zo werd Cornelis van Aerssen van Sommelsdijk (1602-1668), met een vermogen van bijna een miljoen gulden een van de rijkste mannen in de Republiek, geweerd uit de Hollandse ridderschap.³⁴ In de volgende eeuw maakte Gijsbert Franco de Milan Visconti (1693-1780) zich hopeloos belachelijk door te proberen via omkoping in de Utrechtse ridderschap te komen.³⁵ Leden van buitenlandse adelsgeslachten lukte het evenmin dit bastion binnen te dringen.

Ook de Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht vormde een exclusief adelsbolwerk. In de restrictie van het lidmaatschap onderscheidde de balije zich van buitenlandse ridderorden waarmee niet-adellijke personen, wanneer een vorst hun deze gunst verleende, graag geurden. Zo voegde de Amsterdamse koopman Constantin Sohier de Vermandois (1624-1670) de hem in 1656 verleende Orde van St. Michel toe aan het rijtje trofeeën, zoals de tot kasteel verbouwde hofstede Oud-Poelgeest, waarmee hij adeldom probeerde te suggereren.³⁶ De toetredingsprocedures voor de balije, volgens de statuten van 1606, kapittelbesluiten en Statenbesluiten,³⁷ combineerden de tradities van de oude geestelijke ridderorden met het staatsbestel van de Republiek. Net als vóór de Reformatie werden adellijke jongens reeds als kind aangemeld. Deze aanmelding was het voorrecht van de zittende kapittelleden. Bij iedere kapittelvergadering, die om de drie tot vier jaar plaatsvond, werd een jonge edelman aangemeld door de zittende leden. De ingeschrevenen, edelexpectanten of ridderexpectanten genoemd, konden ter residentie komen (in de landcommanderij gaan wonen), wanneer zij twee tot vier jaar in het buitenland hadden verbleven en minimaal achttien of twintig jaar oud waren. Deze jonkers (later jonkheren genoemd) moesten van wettige geboorte en goede zeden zijn. Zij moesten vier adellijke kwartieren kunnen overleggen. Als goedgeheidseis gold een lijfrente van 100 gulden per jaar. Bij binnenkomst moesten zij een half vat Rijnwijn, 6 gulden voor het personeel van de orde, een zilveren schaal en een copieuze maaltijd aanbieden. Hoe copieus de maaltijd was, bleek uit de hoogte van de afkoopsom: 200 gulden. Verder moest de expectant over honderd oudschilden aan rustgeld, zes kussens met zijn wapen en 60 gulden voor meubilair en huishouden beschikken. Eenmaal toegelaten kregen de jonge edellieden een jaargeld van 50 gulden uitgekeerd.³⁸ Vanaf 1622 werd het aantal inwonende expectanten beperkt tot twee. Tien jaar later werd de leeftijdsgrens verhoogd

33 H.L. Zwitzer, *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1991) 130-133.

34 Kees Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2006) 42.

35 M. Luls aan R. van Reede van Ginckel, 10-1-1733. Het Utrechts Archief (HUA), Archief Huis Amerongen, inv.nr. 459; geciteerd door Aalbers, 'Geboorte en geld', 63.

36 Van der Laarse, 'Virtus en distinctie', 28.

37 De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije*, 44.

38 Irene van der Puijl, *De Reformatie gepasseerd. Een onderzoek naar het waarborgen van de continuïteit van de ridderlijke Duitse Orde balije van Utrecht door haar sociale en politieke netwerken* (doctoraalscriptie; Universiteit Utrecht, z.j.) 38.

naar 22 jaar. Waar de jonkheren op wachtten, was het moment dat door overlijden van een van de commandeurs een opschuiving in het kapittel plaatsvond en er een plek vrijkwam. De jonkheer met de oudste rechten kon tot ridder geslagen worden. Het was echter de kapittelvergadering die daarover besliste met een belangrijke stem voor de landcommandeur. Voor de uiteindelijke toelating was 'agreatie' nodig van de Staten van Utrecht, die ook op dit punt de prerogatieven van de grootmeester en de landsheer hadden overgenomen. Slechts in een enkel geval werd deze toestemming niet verleend.³⁹ Volgens de regels vertrokken de ridders na beëdiging tot commandeur naar hun commanderij en verlieten het complex in Utrecht.⁴⁰

In de praktijk kwam dat steeds minder voor. Het feitelijke beheer van de commanderijen werd aan plaatselijke bedienden overgelaten. Het commandeurschap werd een lege titel. De gebouwen raakten in verval en werden veelal afgestoten. De financiën van de orde verzonken langzamerhand in een chaos doordat er geen duidelijk beheer was. Ook de toelating van nieuwe leden liet aan helderheid te wensen over. Tenslotte was de opvolging van het landcommandeurschap niet goed geregeld, waardoor soms een interregnum ontstond. De continuïteit van het adelsbolwerk was tegen het midden van de achttiende eeuw in gevaar.

Naar herstel van de Balije van Utrecht

Een eerste stap om het tij te keren was het aannemen van een duidelijk toetredingsreglement in 1740. Daarin werden de eerder geciteerde voorwaarden van vier wettige adellijke kwartieren geformuleerd. Ook de religieuze eis van belijdend gereformeerd te zijn, werd met deze reglementen nog eens nadrukkelijk onderstreept. Deze eisen waren conform de karakterverandering die de orde tussen 1615 en 1640 had doorgemaakt, maar de voorgeschreven adellijke kwartieren wijzen op een behoefte het karakter van exclusieve adelsorganisatie, ontoegankelijk voor niet-riddermatigen, nadrukkelijk te onderstrepen.

Een verdere aanscherping van de toelatingsregels in het kader van een integrale hersteloperatie van de orde zou een decennium later volgen. Het initiatief daartoe kwam van kapittelid Unico Wilhelm van Wassenaer van Twickel (1692-1766), die tijdens de vergadering van 1753 een analyse maakte van de problemen waarin de orde verkeerde. Van Wassenaer, die tijdens de vergadering tot coadjutor was gekozen, kreeg de opdracht om met twee andere kapittelleden een commissie te vormen 'om den staat der Landtcommanderije op te neemen, en alle meest bequame middelen aan te wenden tot redres der vevallenen saken en verbeeteringe der adminstratie.'⁴¹ De commissie kwam na een jaar met een reeks voorstellen, die tijdens de kapittelvergadering van september 1756 werden behandeld.

Het plan-Van Wassenaer behelsde een ingrijpende verandering van het goederenbeheer, de boekhouding en het bestuur van de orde. Het onroerend goed zou centraal

³⁹ Van der Puijl, 'De Reformatie gepasseerd', 39; W.J. d'Ablaing van Giessenburg, *Wapenboek der Ridders van de Duitse Orde Balije van Utrecht sedert 1581* ('s-Gravenhage, 1871) vi.

⁴⁰ Ph.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811* (Utrecht, 1955/1982) 8.

⁴¹ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 96.

Unico Wilhelm graaf van Wassenaer, heer van Twickel, onder meer lid van de Ridderschap van Overijssel en later van Holland, bewindhebber van de VOC en diplomaat.

Hij trad in 1732 toe tot de Balijs van Utrecht, was van 1753-1761 coadjutor en van 1761-1766 landcommandeur (paneel; Jan Palthe, 1762; coll. Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht)

moeten worden beheerd vanuit het Duitse Huis in Utrecht en in handen moeten komen van een rentmeester-generaal, die ook verantwoordelijk werd voor de financiën van de hele balijs. Voor die functie werd Gijsbert Dirk Cazius (1722-1804), de rentmeester van de landcommanderij, naar voren geschoven. Deze diende een 'reedelijk salaris' te ontvangen uit de middelen van de orde.⁴² Het chaotische beheer door de commandeurs had tot grote tekorten geleid, die waren verergerd door rampen als veepest en overstromingen.⁴³ In plaats van dit slecht werkende systeem zou een gecentraliseerd, rationeel beheer moeten komen. Essentieel daarvoor was een goede archivering. Daartoe dienden 'alle documenten relatief tot d'administratie der goederen der landtcommanderije' aan de rentmeester te worden overgedragen.⁴⁴ De boeken dienden, gecontroleerd door de landcommandeur, aan de kapittelvergadering ter goedkeuring te worden voorgelegd.

⁴² ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 96.

⁴³ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 96. Voor de veepest, zie R.N.J. Rommes, 'Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeien. Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2001) 87-136.

⁴⁴ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 96.

De commissie deed ook voorstellen voor de werkverdeling tussen de rentmeester en de eveneens gesalarieerde secretaris. Om de bestuurlijke continuïteit te garanderen, stelde de commissie voor om bij de dood van een landcommandeur de coadjutor het volledige toezicht te geven en bij ontstentenis van deze de oudste commandeur daarmee op te dragen. Het recente verleden had immers laten zien hoe zeer het mis kon gaan. In de tijd tussen de dood van landcommandeur Hendrik van Isselmuden (1680-1751) in mei 1751 en de verkiezing van zijn opvolger Frederik Willem Torck (1691-1761) in september 1753 waren de tekorten flink opgelopen. Deze Frederik Willem was een broer van de eerder genoemde Lubbert Adolph Torck.

Het commissievoorstel werd door de kapittelvergadering overgenomen. Vervolgens moest het worden voorgelegd aan de soeverein, de Staten van Utrecht. Dat overleg verliep moeizaam. De Statendelegatie wees de ordecommissie op de slordigheden in het beleid van de orde, ook in de manier waarop de reorganisatie werd doorgevoerd. De meningsverschillen liepen zo hoog op dat 'na wederzijdsche betuyging van leedwezen' de conferentie werd afgebroken,⁴⁵ maar uiteindelijk kwamen zij er toch uit. Na het fiat van de Staten kon de reorganisatie worden afgerond tijdens de kapittelvergaderingen van 1760 en 1762. Die laatste vergadering kon Van Wassenaer voorzitten aangezien hij inmiddels Torck als landcommandeur was opgevolgd. Conform de nieuwe regels gebeurde dat min of meer automatisch.

Heel gevoelig lag het opgeven van het beheer over de commanderijen door de leden van het kapittel en overdracht daarvan naar de rentmeester-generaal. Als argument gebruikte Van Wassenaer de 'veelvuldige inconvenienten van de particuliere beheeringe der commanduïrijen, en de noodzakelijkheid als mede de bekwaamste middelen omme daar in ten gemeene voordeelen, redres te maken.'⁴⁶ Hij rekende zijn mederidders voor 'welke voordeelen de leeden van het capittul daarbij souden genieten.'⁴⁷ Het leidde tot de nodige discussie, maar 'na rijpe deliberatie' werden de voorstellen 'met eenparig genoeg en toestemming goedgevonden en geresolveert.'⁴⁸ Het kapittel besloot om per 1 januari 1762 alle commanderijen onder beheer van de rentmeester-generaal te brengen en de inkomsten naar de generale kas onder diens beheer te laten vloeien. Uit de kas zouden de commandeurs een vast inkomen krijgen, 'in plaatse van het onseekere rendement' dat tot dan toe uit de commanderijen was gekomen.⁴⁹ De bedragen liepen op met de rang van de commanderij. De commandeur van Schoonhoven zou 60 gulden per jaar gaan ontvangen en de landcommandeur 5.500. Indien er na betaling van de lasten en het plegen van onderhoud nog geld zou overblijven, konden de leden van het kapittel nog een aanvullende toelage krijgen. Er moest echter voldoende geld in kas blijven voor onvoorziene uitgaven. Bovendien moest tweederde van een netto batig saldo belegd worden 'ten profijte van de gemeene cassa.'⁵⁰

45 HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 234-84, 29 sept. 1756, bijlage.

46 ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 110v.

47 ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 110v.

48 ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 110v.

49 ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 111.

50 ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 111.

Het succes van de reorganisatie

De nieuwe structuur van de Balije van Utrecht wierp al heel snel vruchten af. De eerste generale rekening, die over 1762, liet nog een tekort van 1.396 gulden zien, maar vanaf 1762 was er sprake van een batig saldo. Tabel 1 toont het verloop van inkomsten en uitgaven in de eerste vijftien jaar na de invoering van het nieuwe systeem.

Tabel 1. Inkomsten en uitgaven van de Balije van Utrecht 1762-1777

Jaar	Ontvangsten	Uitgaven	Saldo
1762	28.444	29.840	-1396
1763	32.246	30.805	1441
1764	30.589	29.562	1027
1765	31.238	30.279	959
1766	33.268	30.903	2365
1767	31.951	30.221	1730
1768	32.549	30.954	1595
1769	32.525	30.621	1904
1770	32.566	30.213	2353
1771	32.784	30.950	1834
1772	33.121	30.760	2361
1773	33.684	31.438	2246
1774	35.129	32.251	2878
1775	35.108	31.850	3258
1776	33.317	31.529	1788
1777	35.958	32.618	3340

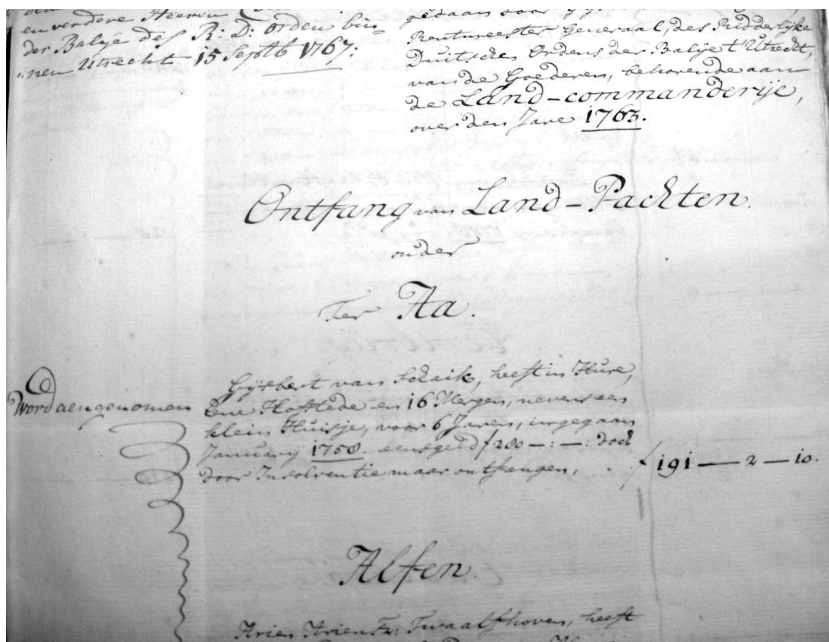
Bron: ARDOU, inv.nr.337, Generale rekeningen van de rentmeesters-generaal van de D.O. van alle commanderijen (1762-1811).

Rentmeester Cazius boekte vooral succes met een forse verhoging van de Balije-inkomsten. Met enige trots wees hij daarop in een 'memorie van voordeelige verrichtingen'; hij constateerde 'dat het inkommen 6 a 7000 guldens s jaarlijks gesteigerd is.'⁵¹ De inkomstenverhoging bestond vooral uit een verbeterde pachtobbrengst. In 1763 kwam er voor bijna 3.000 gulden meer aan pachten binnen dan in het jaar ervoor, om in de jaren daarna verder door te stijgen. De afstoting van niet renderende goederen had een gunstig effect. Het landbezit was vooral geconcentreerd in de provincie Utrecht, rond Maasland en in de Betuwe. Al in de Middeleeuwen had het zwaartepunt van het ordebezit in deze regio's gelegen,⁵² maar door de afstoting van perifeer bezit was de bezitsconcentratie versterkt. Dat maakte een efficiënte inning van de pachten mogelijk. Verbetering van pachtinkomsten had Cazius al eerder gerealiseerd bij de goederen van de landcommanderij onder Maasland. Die had hij in 1753 'in een disperate toestand' aangetroffen.⁵³ Hij ging persoonlijk bij de boeren langs

⁵¹ ARDOU, inv.nr. 366, Memorie door de rentmeester-generaal G.D. Cazius ingediend bij de landcommandeur omtrent zijn verrichtingen in het belang van de D.O. op financieel gebied (1763). Met bijlagen (afschriften). 1 omslag.

⁵² Van Hinsbergen, *Inventaris*, 55.

⁵³ ARDOU, inv.nr. 366.

Generale rekening van de inkomsten en uitgaven van de Balije van Utrecht over het jaar 1763, opgemaakt door rentmeester-generaal Gijbert Dirk Cazius (*Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht*)

om achterstallige pachten en schulden te innen of schikkingen te treffen. Deze methode paste hij na de invoering van het systeem op het hele ordebezit toe. Bij de verbetering van de pachtopbrengsten had Cazius de tijd mee. Na 1765 stegen de graan- en zuivelprijzen, terwijl rampen als veepestepidemieën en overstromingen, die eerder in de eeuw voor zo veel schade hadden gezorgd, steeds meer uitbleven.⁵⁴ De boeren konden daardoor makkelijk hogere pachten opbrengen.

Naast de actieve pachtinning wierp de zorgvuldige administratie van inkomsten en uitgaven haar vruchten af. De uitgaven bleven beheerst, waardoor steeds grotere overschotten ontstonden, die in later jaren nog verder opliepen. Cazius maakte de inkomsten en uitgaven inzichtelijk op een jaarrekening, die eerst door landcommandeur en vervolgens door het kapittel of een tussentijds bijeenkomende commissie werd goedgekeurd. De grootste kostenpost was de jaarlijkse uitbetaling van de commandeurstraktementen. Zoals Van Wassenaer in 1760 voorspeld had, werden de leden van het kapittel er allemaal beter van. In 1783 was de ordekas dusdanig goed gevuld dat een verhoging mogelijk was. Deze kwam vooral aan de lagere rangen ten goede. Tabel 2 geeft een overzicht van de jaarlijks uitgekeerde bedragen.

⁵⁴ R.J.N. Rommes, 'Werken op het platteland', in: C. Dekker e.a., ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht, 1997), II, 186; Rommes, 'Runderpest in Utrecht', 87-136; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1800. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 270-274.

Tabel 2. Traktementen van de kapittelleden

Rang	Traktement 1760	Traktement 1783
Landcommandeur	5.500	5.500
Coadjutor/Dieren	5.000	5.000
Maasland	1.000	1.600
Tiel	900	1.300
Rhenen	500	1.000
Leiden en Katwijk	480	800
Schoten	300	600
Doesburg	200	500
Schelluinen	183	400
Middelburg	60	300
Schoonhoven	60	200
1e Jonkheer	50	100
2e Jonkheer	50	100

Bron: ARDOU, inv.nr. 337, Generale rekeningen van de rentmeesters-generaal van de D.O. van alle commanderijen (1762-1811).

Bij meevallende overschotten konden de commandeurs naast de jaarlijkse traktementen een extra uitkering krijgen. Zo keerde de rentmeester-generaal in 1792 3.000 gulden aan hen uit: 518 gulden, drie stuivers en tien penningen voor de landcommandeur en de coadjutor en 218 gulden drie stuivers en tien penningen voor elk van de overige leden.⁵⁵ De traktementen en de aanvullende uitkeringen kwamen ten goede aan edelen, die het toch al steeds beter kregen. De opbloei van de landbouw was ook gunstig voor de individuele leden, die zo uit hun landgoederen meer pacht konden halen. Na 1750 trad het omgekeerde op van de ontwikkeling, die een eeuw eerder de adel in de verdediging had gedrongen. Waar edelen toen de boot hadden gemist bij de voorspoed uit de handel en zware klappen hadden gekregen door de landbouwcrisis, profiteerden zij nu van de stijgende prijzen van agrarische producten, met name zuivel, terwijl zij weinig last hadden van de achteruitgang in de handel. Deze nam na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 dramatische vormen aan met ernstige inkomensgevolgen voor Hollandse kooplieden en patriciërs. Ook bij de inkomsten uit ambten zaten de edellieden beter. Hun plaatsen in de provinciale ridderschappen waren op grond van erfrecht zeker, terwijl de stedelijke regenten na de invoering van het erfstadhouderschap in 1747 afhankelijk waren van de stadhouder.

De positieversterking van de adel na 1750 vertraagde het proces van overdracht van kastelen, heerlijkheden en buitenplaatsen van adellijke naar niet-adellijke hand. De bouw van buitenplaatsen in het westen van de provincie Utrecht door vermogende Amsterdammers stagneerde.⁵⁶ Bij het kastelenbezit trad er zelfs een terugdraaiing van eerdere ontwikkelingen op. Zo kocht de Utrechtse edelman Johan Adolph van

⁵⁵ ARDOU, inv.nr. 342, Rekeningen van de rentmeesters-generaal van de D.O. betreffende de orde-kassa (1756-1811) 51 delen, deel 1792, fol. 21-22.

⁵⁶ Mulder, 'Herfsttij der buitenplaatsen', 48.

Hardenbroek (1721-1791) in 1748 het voorvaderlijke kasteel Hardenbroek, dat 64 jaar eerder door financiële problemen uit familiebezit en in niet-adellijke handen was geraakt, voor 17.000 gulden, met de bruidschat en de toekomstige erfenis van zijn (niet-adellijke) vrouw als onderpand voor de hypotheek.⁵⁷ Om het uit te bouwen tot een echt adellijk goed verwierf Van Hardenbroek veel grond in de omgeving en ook de heerlijkheid Hardenbroek. Vervolgens liet hij het kasteel ingrijpend verbouwen. Twee kastelen in de buurt, Lunenburg en Sandenburg, die eveneens aan het eind van de zeventiende eeuw in bezit van niet-edellieden waren gekomen, werden gekocht door leden van het Gelderse adelsgeslacht Van Lynden. Beide takken Van Lynden kochten vervolgens zo veel mogelijk grondbezit rond de kastelen.⁵⁸

Het ging ook in deze periode van herstel nog wel eens mis met edellieden. Zo raakte de Gelderse edelman Willem Hendrik van Broeckhuijsen tot de Lathmer (1710-1763) zwaar in de financiële problemen. Dat kwam vooral door veel te kwistige uitgaven, onder meer aan zijn kasteel met omliggende tuinen. Het ging zelfs zo slecht dat hij in 1755 zijn bezittingen moet verkopen.⁵⁹ Aangezien zijn zetel in de Veluwe ridderschap gekoppeld was aan het kasteel, raakte hij twee jaar later ook die politieke positie met de bijbehorende inkomsten kwijt. Zijn toetreden tot de Balije van Utrecht in 1762 bood hoop op verbetering van aanzien en inkomenspositie, maar al na een jaar stierf hij.

Streng handhaving van de toelatingseisen

Vormde de in verval geraakte balije in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw een wankel vluchtheuvel voor in de verdrukking geraakte edellieden, na 1750 bood de geheel gerevitaliseerde organisatie glans en additioneel inkomen aan een weer veld winnende adel. Het herwonnen zelfvertrouwen uitte zich in een beklemtoning van de exclusiviteit. De reeds eerder vermelde besluiten over de toelatingsregels uit 1740 onderstreepten de zuiver adellijke rekrutering van nieuwe leden. Strikte handhaving daarvan vormde een onderdeel van de reorganisatie van de orde door Van Wassenaer. Het door hem opgestelde reglement voor de toelating van expectanten uit februari 1755 legde de bestaande regels duidelijker vast. De leeftijd waarop om het ordekruis kon worden verzocht, bleef gehandhaafd op 22 jaar. De daadwerkelijke leeftijd lag hoger en ging in de loop van de achttiende eeuw steeds verder omhoog. Waren het aan het begin van de eeuw dertigers die hun opwachting in het Duitse Huis maakten, na het midden van de eeuw waren dat meestal gevorderde vijftigers. De expectanten dienden 'preuves van adeldom' te overleggen en konden slechts in een kapittelvergadering worden 'geadmitteerd'. De bewijsstukken moesten een maand voor de vergadering aan de landcommandeur worden overhandigd. Pas na toelating tot jonkheer

57 R.E. de Bruin, 'Johan Adolph van Hardenbroek (1721-1791), generaal en kasteelheer', in: M.A. van der Eerden-Vonk, H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, ed., *Utrechtse biografieën. Het Kromme Rijngebied. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen in het Kromme Rijngebied* (Utrecht, 2002) 69.

58 Els Neele, *Grondaankopen door Balthasar Constantijn en Jan Hendrik van Lynden van Lunenburg. Toeval of niet?* (doctoraalscriptie; Universiteit Utrecht, 2008); Marianne de Kruijff, *Sandenburg. Grondbezit en grondbeheer. Drie generaties Van Lynden van Sandenburg (1792-1885)*, (doctoraalscriptie; Universiteit Utrecht, 2008).

59 M.A.M. Franken, *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oije (1705-1776). Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelderse luitenant-stadhouder* (Zutphen, 2002) 130.

hoefde het rustgeld te worden betaald. Voor het verkrijgen van admittentie moest een expectant 525 gulden betalen.⁶⁰ Voor de uitvoering van het ordekrus kwamen in juni 1756 duidelijke regels 'tot voorkominge van d'inegaliteit'.⁶¹ Het ordekrus was een teken van distinctie waar de kapittelleden grote waarde aan hechtten. Zij lieten zich er vol trots mee afbeelden, niet alleen op de officiële landcommandeursportretten in de genoemde serie, maar ook op privé bestelde schilderijen. Zo liet Unico Wilhelm van Wassenaer zich in 1745 tijdens een diplomatieke missie bij de Keulse aartsbisschop Clemens August (1700-1761), tevens grootmeester van de Duitse Orde, door hofschilder George de Marées (1697-1776) met het kruis afbeelden.⁶²

De strak gehandhaafde toelatingseisen beloonden adelsgeslachten die in de moeilijke tijden tussen 1650 en 1750 niet tot de noodgreep van een huwelijk met een rijke patriciërs- of koopmansdochter waren overgegaan. Alleen hun kwartieren waren zuiver genoeg om de zware toetsing te doorstaan. De eisen werden in de volgende decennia inderdaad streng gehandhaafd. Zo moest Nicolaes van Boetzelaer (1718-1796) in 1767 zijn beurt om tot jonkheer te worden bevorderd voorbij laten gaan, omdat hij 'de stukken tot bewijs sijner 4 adelijke quartieren volgens des ordens resolutie van den 21, 22 en 23 september 1740 niet in gereedheid' had.⁶³ Uiteindelijk is Van Boetzelaer niet in de orde opgenomen. Hij voldeed heel duidelijk niet aan de criteria. Zijn moeder, Magdalena Elisabeth de Jonge (1689-1730), stamde uit een Zierikzeese regentenfamilie, die pas in de negentiende eeuw werd geadeld.⁶⁴ Tien jaar later kwamen de kandidaten Willem Frederick Schratenbach van Burmania (1729-1805) en Carel George van Wassenaer (1733-1800) er niet doorheen. Het kapittel concludeerde dat het Friese grietmanschap van de aanvragers en hun directe voorouders niet als criterium voor adeldom te beschouwen was.⁶⁵ Bij laatstgenoemde, de tweede zoon van oud-landcommandeur Unico Wilhelm van Wassenaer, waren de Friese kwartieren van zijn moeder (Goslinga en Schwartzenberg) het probleem. De afwijzing werd net als in het geval van Van Boetzelaer geformuleerd als uitstel om nader onderzoek te verrichten.⁶⁶ Bij beide heren sleepten de beroepsprocedures nog jaren, maar uiteindelijk zijn zij niet toegelaten.

Het strikt hanteren van de criteria met betrekking tot de adellijke kwartieren door het kapittel was in de plaats gekomen van de 'agreatie' door de Staten van Utrecht.⁶⁷ Bij de discussies over de hervormingsvoorstellen van Unico Wilhelm van Wassenaer met de Statencommissie waren er op dit punt de nodige verwijten geweest. Hetzelfde gold voor de andere essentiële toelatingseisen, het belijden van de gereformeerde religie. Vanaf de omvorming van de orde tussen 1615 en 1640 was dat een voorwaarde geweest.

⁶⁰ ARDOU, inv.nr. 11-3 fol. 95.

⁶¹ ARDOU, inv.nr. 11-3 fol. 95.

⁶² L.J. van der Klooster, 'Unico Wilhelm van Wassenaer in zijn culturele milieu', in: Rudolf Rasch en Kees Vlaardingebroek, ed., *Unico Wilhelm van Wassenaer 1692-1766. Componist en staatsman* (Zutphen, 1993) 115-119.

⁶³ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 146vs.

⁶⁴ J.W. des Tombe en C.W.L. van Boetzelaer, *Het geslacht van den Boetzelaer. De historische ontwikkeling van de rechtspositie en de staatkundige invloed van een belangrijk riddermatig geslacht* (Assen, 1969) 260-262, 292; *Nederland's adelsboek* (Den Haag, 1943-1948) 85-90.

⁶⁵ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 185.

⁶⁶ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 187.

In 1740 werd die nog eens nadrukkelijk geformuleerd en ook bewijzen verlangd:

dat een aankomende Jonkheer, niet alleen zyne kerkelyke attestatie, dat professie is doende van de Ware Gereformeerde Christelyke Religie, maar ook meede zal hebben te vertoonen zyn Doop-Cedulle, om daar uyt te kunnen zien dat zyn Hoog Welgeboore den zelve persoon is, die geregistreerd is geworden.⁶⁸

In de eerste helft van de achttiende eeuw waren er nogal wat Duitse lutheranen als expectant aangemeld, maar wanneer zij aan de beurt waren voor een jonkheersplaats werd nadrukkelijk naar de religie gekeken: 'die van de Augsburgsche Confessie en andere gezintheid wierden geexcludeerd.'⁶⁹ In 1765 werd Carl Friedrich von Mauswitz daadwerkelijk geweigerd als jonkheer 'als sijnde van de Luthersche Confessie.'⁷⁰ Erger was het natuurlijk wanneer het om een katholiek ging. Katholieke edelen werden weliswaar niet aangemeld, maar het kon gebeuren dat iemand van religie veranderde. Dat was bijvoorbeeld het geval met Joseph van Saksen-Hildburghausen (1702-1787). Als jongere zoon van een Duitse vorst was hij door invoering van de primogenituur kansloos geworden en was in keizerlijke dienst getreden. In 1728 was hij overgegaan tot de rooms-katholieke kerk. Toen hij in 1760 aan de beurt was om toe te treden tot de Balije van Utrecht, voldeed hij dus niet meer aan het confessionele criterium. Wie als eenmaal toegetreden ridder van godsdienst veranderde, kon dat evenmin ongestraft doen: 'een commandeur de gereformeerde religie afvallende te deporteren van zijn rang en staat, en hem van de ordensteekens te priveren.'⁷¹ In de praktijk is dat in de door mij onderzochte periode niet voorgekomen.

Degenen die door de selectie heen kwamen, behoorden bijna allemaal tot Nederlandse riddermatige geslachten met een oorsprong in de Late Middeleeuwen en een sterke verworteling in het politieke bestel van de Republiek. De meesten waren lid van een ridderschap in de provincies Holland, Utrecht, Gelderland of Overijssel. Vooral de beide laatstgenoemde gewesten met hun adelsdominantie waren sterk vertegenwoordigd in het kapittel. Verder traden hoge officieren in het Staatse leger toe tot het kapittel, zoals luitenant-generaal Frans Steven Carel van Randwijck (1697-1785), die Van Wassenaer in 1766 als landcommandeur opvolgde. De niet-Nederlanders in het kapittel waren Duitsers, van wie de meesten weer via het Staatse leger verbonden waren met de Republiek. De opvolger van Van Randwijck als landcommandeur was zo iemand: Karel Lodewijk vorst van Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym (1723-1806). Hij trad in 1745 in Nederlandse dienst en keerde na de dood van zijn vader in 1772 terug naar Duitsland om de troon van het kleine rijkje te bestijgen. Hij bleef wel lid van het kapittel en kwam daarvoor ook naar Utrecht. Tussen 1786 en 1806 was hij landcommandeur.

⁶⁷ Zie hierboven. HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 234-92, Derde serie van de resoluties (sept.-dec. 1760) 1-10-1760.

⁶⁸ ARDOU, inv.nr. 8.

⁶⁹ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 234-92, 1 okt. 1760.

⁷⁰ ARDOU, inv.nr. 11-3, fol. 135.

⁷¹ HUA, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 234-92, 1 okt. 1760.

Hoewel Van Wassenaer de orde met zijn reorganisatie moderniseerde, toonde hij aan de andere kant een sterke verbondenheid met het verleden, waarmee hij het distinctie-element ouderdom onderstreepte. Hij zorgde ervoor dat het verdwenen kaartboek van de commanderij Maasland terugkwam in het archief, hij liet een wapenboek met kwartierstaten maken, hij gaf opdracht om de portretten van de landcommandeers te restaureren en entameerde een onderzoek naar het oude zegel van de orde.⁷²

Besluit

Vastgesteld kan worden dat de Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht in de achttiende eeuw fungeerde als een adelsbolwerk waartoe burgers en patriciërs met aristocratische ambities geen toegang hadden. Net als de ridderschappen vormde de balijs zo een effectief distinctie-instrument. Deze functie had zij verkregen na de omvorming van een geestelijke ridderorde uit de kruistochtentijd tot een seculiere adelsorganisatie binnen het bestel van de Republiek der Verenigde Nederlanden, een omvorming die in het kielzog van de strijd tegen Spanje zijn beslag had gekregen. Het lidmaatschap van de orde bracht behalve prestige ook geldelijke voordelen voor de betrokkenen. Deze voordelen kwamen onder druk te staan door het verval van de orde, dat tegen het midden van de achttiende eeuw een dieptepunt bereikte. Dit verval vond plaats in een periode waarin de adel als stand in de verdediging raakte en toenemende maatschappelijke concurrentie ondervond.

Rond 1750 trad een kentering op. Profiterend van hogere pachtopbrengsten wist de adel zich te herstellen en zelfs verloren gegaan kasteelbezit terug te krijgen. Ook voor de Balijs van Utrecht werkten deze economische omstandigheden gunstig. De institutionele basis voor het herstel werd gelegd door een ingrijpende reorganisatie die uit de koker kwam van ordelid Unico Wilhelm van Wassenaer van Twickel. Na aanneming daarvan schoten de inkomsten omhoog, terwijl de uitgaven onder controle bleven met grote overschotten als resultaat. Voor de leden betekende dat naast prestige ook aantrekkelijke inkomsten. Het prestige werd verhoogd door strenger gehanteerde toelatingseisen op het gebied van adellijke afstamming en religie, waardoor de distinctiefunctie groter werd. Aan de vooravond van de revolutieperiode, waarin iedere vorm van adellijke distinctie een negatieve associatie zou krijgen, stond het adelsinstituut Balijs van Utrecht er bijzonder goed voor.

⁷² De Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balijs*, 47; Biesma, *Ridders in een klooster*, 34; K. Boschma en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland 1241-1991* (Maasland, 1991) 87; ARDOU, inv.nr. 11-3 fol. 117v., 135.